

HEYDƏR ƏLİYEV MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN QAYGIKƏŞİ KİMİ

Azərbaycan xalqı çox qədim dövrlərdən günümüzdə qədər uzun bir tarixi inkişaf mərhələlərindən keçmişdir. Ölkəmizin əlverişli təbii-coğrafi, hərbi strateji, iqtisadi-ticari mövqeyi həmişə əksər dünya xalqlarının və dövlətlərinin diqqətini cəlb etmişdir ki, bu da zaman-zaman xalqımızın dinc həyatını pozmuş və yadelli işğalçıların hücumuna məruz qoymuşdur. Bir-birini əvəz edən xarici müdaxilələr və işğalçı müharibələr xalqımızın sosial-iqtisadi durumuna və gündəlik təsərrüfat həyatına mənfi təsir göstərsə də, ümumi dünyagörüşünün inkişafına, digər xalqlarla ədəbi-mədəni inteqrasiyasına, mənəvi zənginləşməsinə müsbət təsir göstərmişdir.

Yadelli işğalçılar ölkəmizin tamamilə özününküləşdirilməsi üçün əllərindən gələni etmiş, xalqımızın qabaqcıl elm, fikir adamlarını təqib və edamlara məruz qoymuş, ilk növbədə də dilini, mədəniyyətini unudurmağa çalışmışdır. Xalqımızın uzun tarixi keçmişinə nəzər salsaq görərik ki, hələ bizim eradan əvvəl VI əsrdən bizim eramın VII əsrinə qədər ölkəmiz bilavasitə fars mənşəli əhəmənilər və sasanilərin, bizim eramın VII əsrdən XI əsrin ortalarına qədər isə ərəblərin təsiri altında olmuşdur. XI əsrdən ölkəmizdə hakimiyyətdə olan Böyük Səlcuqlu türk sülaləsinin rəsmi saray dili də fars dili olmuşdur. Buna görə də hətta böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi də öz əsərlərini ərəb və fars dillərində yazmışdır. Lakin bu o demək deyildir ki, Azərbaycan dilində yazılı abidə mövcud olmamışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” ədəbi-bədii abidəsinin tarixi bizim eramın VII əsrlərinə qədər gedib çıxır. Bütün bunlar da onu göstərir ki, yadelli xalqların dilimizə qərəzli münasibəti anadilli yazılı ədəbiyyatımızın inkişafını bir qədər ləngitmiş, amma qarşısını ala bilməmişdir.

Çünki, hərbi potensial və insan resursları baxımından bizdən dəfələrdə böyük olan işğalçı xalqlar çox vaxt öz niyyətlərinə çatmamış, özləri də bizim mədəni təsirimiz altına düşərək xalqımızın içində əriyib getmişlər. Çünki hamımıza məlumdur ki, qalib xalqlar mədəni məğlub xalqlardan mədəni səviyyə baxımından aşağıda durursa, onda özləri həmin xalqın təsiri altına düşürlər. Bunun da digər bir səbəbi isə ölkəmizə yürüş edən xalqların ərəblər, farslar və rusları nəzərə almasaq əksəriyyəti türk xalqları olmuşdur ki, onların da yerli əhalimizlə inteqrasiyası və qaynayıb-qarışması prosesi o qədər də uzun və ağırlı keçməmişdir. Milli etnik baxımdan türk xalqlarının bir qolu olan Azərbaycan xalqı bu türkdilli xalqların dillərindəki ayrı-ayrı sözləri və terminləri qəbul edərək qrammatik quruluşumuza uyğunlaşdırmış və nəticədə dilimiz daha da zənginləşmişdir. Bu baxımdan akademik Nizami Cəfərovun aşağıdakı fikirləri də bizim dediklərimizi bir daha təsdiq edir: Hər bir xalq kimi Azərbaycan xalqının təşəkkül - formalaşma tarixi də yüzillər boyu davam etmişdir. Eramızın ilk əsrlərindən başlayan bu proses Orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərində, yəni XVI- XVII əsrlərdə, demək olar ki, başa çatmışdır. Hər hansı xalqın, eləcə də Azərbaycan xalqının təşəkkül - formalaşma tarixinin gedişini (əslində, mahiyyətini!) daha aydın dərk etmək üçün biri digəri ilə bağlı olan diferensiasiya- inteqrasiya (bölünmə- birləşmə) proseslərini həmin tarixin müxtəlif mərhələlərində nəzərə almaq olduqca əhəmiyyətlidir. Bölünmə o deməkdir ki, məsələn, ingilislər german, fransızlar roman, ruslar slavyan birliyinin bölünməsindən yarandıqları kimi, azərbaycanlılar da türk birliyinin bölünməsindən yaranmışlar. Ancaq bir daha təkrar edirik ki, bu, bütün hallarda təbii- coğrafi, ictimai- siyasi və s. xarakterli bir sıra məqamlardan asılı olaraq gedən bir prosesdir. Məsələnin mürəkkəbliyini anlamaq üçün yalnız onu təsəvvür etmək kifayətdir ki, türk etnosunun oğuz, qıpçaq və karluqlara bölünməsi ilə yanaşı, gələcək türk xalqlarının əsasını təşkil edəcək tayfa və ya tayfa birliklərinə bölünməsi prosesi də gedir. Ona görə də, məsələn, Azərbaycan xalqının oğuz mənşəli olması o demək deyil ki, onun tərkibində qıpçaq və ya karluq tayfalarının; yaxud özbək xalqının karluq mənşəli olması o demək deyil ki, onun tərkibində oğuz və ya qıpçaq tayfalarının izləri mövcud deyil (1, s. 10).

Ölkəmizdə ilk anadilli yazılı ədəbiyyat nümunəsi XIII əsrdə yaşayıb-yaratmış İzzəddin Həsənoğlunun əsərləri hesab olunur. Məhz bu dövrdən etibarən Azərbaycanda anadilli poeziyanın inkişafı intensiv şəkildə almış və bu, sonralar da davam etmişdir. İmaddənin Nəsimi də anadilli poeziyamızın inkişafında çox mühüm rol oynamış, ərəb və fars dilləri ilə yanaşı, doğma ana dilimizdə də bir-birindən gözəl əsərlər yaratmışdır. Hətta o, ana dilimizdə yazılmış divanın da müəllifi hesab olunur. M.Füzulinin də dilimizin inkişafı tarixində böyük xidmətləri olmuşdur. M.Füzulinin əsərlərinin əsas hissəsini Azərbaycan-türk dilində yazılmış əsərlər təşkil edir. Həm İ.Nəsimi, həm də M.Füzuli dilimizin inkişafı tarixində çox mühüm rol oynamış cəhanşümul yazıçılardır. Akademik Tofiq Hacıyevin fikirləri də bunu bir daha təsdiq edir: “Nəsimi dili daha çox türkcə olmaq etibarilə canlı danışq dilinə M.Füzulidən daha yaxın olsa da, atalar sözü və məsəllər Füzulidə Nəsimidəkindən dəfələrlə artıqdır. Ancaq frazeologiyanın, xalq ifadə və deyimlərinin bolluğuna görə hər ikisində bərabərlik var. Hətta tərəzinin Nəsimi gözü ağır gələr. Eyni zamanda atalar sözü müdrikliyində şairlərin özləri tərəfindən yaradılan aforizmlər, kəlamlar yenə bir səviyyədədir. Dilimizin tarixində aforizm bolluğuna görə ancaq Nəsimi Füzuli ilə müqayisəyə gələ bilər (4, s. 238).

Lakin dilimizin rəsmi dövlət dili elan edilməsi və bütün ölkə ərazisində yeganə ədəbi dil kimi qəbul edilməsi böyük tarixi şəxsiyyətimiz və bacarıqlı hökmdar, istedadlı şairimiz olan Şah İsmayılın adı ilə bağlıdır. Məhz onun sayəsində ilk dəfə Azərbaycançılıq və Azərbaycan dili məsələsi xalqımızın qan yaddaşında özünə möhkəm yer tutmuşdur. Sonrakı dövrlərdə də məhz onun Azərbaycançılıq ideyalarına əsaslanaraq xalqımızın bir sıra mütəfəkkirləri və dəyərli fikir, söz adamları bu ənənəni uğurla davam etdirərək milli varlığımızın qorunmasına çalışmışlar. Lakin bu iş çox ləng və kortəbii şəkildə davam etmiş, yalnız XX əsrin II yarısında həm sovet hakimiyyəti illərində, həm də ikinci dəfə yenidən özümüzdə qaytardığımız müstəqillik illərində Azərbaycanda hakimiyyətdə olan Ulu öndər Heydər Əliyevin yorulmaz və qətiyyətli siyasi fəaliyyəti

⁷ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universitetinin əməkdaşı

nəticəsində hal-hazırda istifadə etdiyimiz müasir Azərbaycan dili və əlifbası qəbul edilmiş, elmi və mədəni səviyyəimizin yüksəldilməsinə nail olunmuşdur.

N.Xudiyev Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında formalaşması və inkişafı dövrünü aşağıdakı mərhələlərə bölmüşdür: 1. XVII-XVIII əsrlər. 2. XIX əsr. 3. XX əsrin əvvəlləri. 4. XX əsrin 20-30-cu illərindən sonrakı mərhələ. XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dili milli dil əsasında təşkil olunur, XIX-XX əsrlərdə isə həmin proses davam edir və bu günə qədər gəlir. Umumiyyətlə, Azərbaycan milli ədəbi dilinin formalaşması (yaxud milli ədəbi dilin təşəkkülü) milli mədəniyyətin və bütövlükdə millətin formalaşması (təşəkkülü) ilə müşayiət olunur. XIX əsrdə və xüsusilə XX əsrin əvvəllərində, Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi həyatında baş verən mürəkkəb hadisələr – Azərbaycanın Şərq və Qərb arasında mübahisə obyektinə çevrilməsi milli ədəbi dilin taleyinə də müəyyən təsir göstərir və eyni zamanda, məhz XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili müxtəlif siyasi-nəzəri mulahizələrin predmeti olur. Bununla belə, əsrimizin 30-cu illərindən etibarən milli ədəbi dilin demokratikləşməsi və normativləşməsi diqqəti cəlb edir – bir növ, həmin illərdən başlayaraq, “müasir Azərbaycan ədəbi dili”nin funksional tipologiyası müəyyənləşir. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı, onun ictimai təsirinin çoxalması baxımından keçmiş sovet dövrü, ədəbi dilin mərhələləri icərisində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Uzun əsrlər boyu zəngin ənənələr qazanmış ədəbi-bədii uslubla yanaşı, ədəbi dilin publisistik, elmi və epistolary üsulları cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar bu dövrdə daha da aparıcı mövqeyə çıxmağa başlamışdır (5, s. 7).

Bütün bunları nəzərdən keçirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dilimizin inkişafında həm təbii proseslərin, həm də xalqımızın ayrı-ayrı ziyalılarının, görkəmli ədiblərinin, şair və yazıçıların, mütəfəkkir filosoflarının, lingvistik alimlərinin, tarixi şəxsiyyətlərinin böyük əməyi olmuşdur. Belə ki, dilimizin inkişaf etdirilməsi və Azərbaycan əhalisinin ana dilimizdə oxuyub-yazma bacarıqlarına yiyələnməsi məsələsi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. E.Əlibəyadə də tarixi şəxsiyyətlərin dilin inkişafındakı rolunu yüksək qiymətləndirir: “Həqiqətən, xalqın, onun mədəniyyətinin inkişafı tarixində elə ictimai-ədəbi simalar yetişir ki, onlar, bəlkə də, bütöv bir nəslin gördüyündən daha çox iş görmüş olur və öz dühası ilə əbədiyyət yaradır; “dil ümumiliyinə mənsub olan fərdlərin nitq-danışıq fəaliyyətini” qələmə alıb əbədiləşdirir və əbədiyyətə qovuşur, ölməzlər sırasına keçirlər. Siseronun “latın dilinin atası”, Lüterin “alman ədəbi dilinin yaradıcısı” adlandırılması əbəs deyildir. Belə isə, onda hər hansı bir görkəmli yazıçı, ədəbi şəxsiyyət, əgər onun yaradıcılıq fəaliyyəti geniş və hərtərəflidirsə, dil tədqiqatının obyektinə olmaq etibarilə xüsusi diqqət və əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, onun əsərlərində “fərdlərin” dilinin, nitq fəaliyyətinin qarşılıqlı əlaqələri cəmləşmiş olur; həm də əlaqələrin məcmuu, əksərən, nümunəvi şəkildə özünü göstərir. Buna görə də görkəmli yazıçının, ədəbi şəxsiyyətin dilində bütöv bir dövrün, mərhələnin dil xüsusiyyətləri, dilin inkişaf mənzərəsi barədə tam təsəvvür əldə etmək mümkündür” (2, s. 13 - 15)

Hələ XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Həsən bəy Zərdabi, Mirzə Fətəli Axundov və s. kimi görkəmli fikir adamlarımız o dövriki ərəb qrafikalı mövcud əlifbamızın dəyişdirilərək daha da oxunaqlı edilməsi uğrunda çalışsalar da Çarizmin müstəmləkəçi siyasəti ucbatından buna nail ola bilməmişlər. Sonralar, XX əsrin əvvəllərində Sovet hakimiyyətinin göstərişi ilə əlifbamız əvvəlcə latın qrafikasına, sonra isə kiril qrafikasına keçirilmişdir. Bu dövrdən etibarən ölkədə surətlə beynəlmilləşdirmə və ruslaşdırma siyasəti həyata keçirilir, xalqımıza doğma ana dilimizdə yazıb oxuma bacarığını unutturmağa çalışırdılar. Lakin xalqımızın milli müqavimət hissi yüksək olduğundan ziyalılarımız bu dildə bir-birindən gözəl ədəbi-bədii və elmi-nəzəri əsərlər yaratmağa davam edirdilər. Lakin dilimizə və milli dil təfəkkürümüzün daşıyıcıları olan milli ruhlu ziyalılarımıza qarşı olan təqib və təzyiqlər, diskriminasiya meyilləri həm gizli, həm də aşkar formada qalmaqda idi.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin 1969-cu ildə Bakı Dövlət (o vaxtkı Azərbaycan Dövlət Universiteti) Universitetinin 50 illik yubileyi zamanı orada doğma Azərbaycan dilində çıxış etməyi o dövr üçün böyük və sensasion tarixi hadisə olmaqla bərabər, Sovet hakimiyyətinin dilimizə olan ögey münasibətinə son qoymağa başladı (3). Çünki, o dövrdə Azərbaycan dili xalqımızın rəsmi dövlət dili kimi elan edilsə də, faktiki olaraq, ölkəmizin bütün rəsmi dövlət orqanlarında və ali, orta təhsili müəssisələrində bütün rəsmi karguzarlıq və danışıq dili kimi rus dilindən istifadə olunurdu. Buna görə də Ümummilli Liderimiz cənab Heydər Əliyevin bu tarixi çıxışı bir növ xalqımızın milli özünəqayıdış və özünütanıma mərhələsinin və dilimizin defakto və deyure tanınmasının əsasını qoymuş oldu. Yalnız bundan sonra ölkəmizin bütün ali təhsil müəssisələrində dilimizin geniş və dərinləndirici tədqiqi məsələlərinə ciddi fikir verilməyə başladı, bu barədə yüzlərlə elmi məqalə, dərslik, dərs vəsaitləri, proqramlar nəşr edildi, namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə edildi, elmi monoqrafiyalar yazıldı.

Ulu Öndərimizin doğma ana dilimizə olan diqqət və qayğısı bununla məhdudlaşmayaraq günü-gündən daha intensiv hal almağa başladı. Bu mövzuda ölkəmizdə Respublika və Beynəlxalq Əhəmiyyətli Elmi konfrans, simpozium və seminarlar təşkil edildi, dilimizin zənginlikləri həm dildaaxili qanunlar çərçivəsində, həm də qohum və ya qohum olmayan yad dillərlə müqayisədə üzə çıxarılmaya çalışılaraq həm yerli alimlərimiz, həm də əcnəbi alimlərimiz tərəfindən maraqlı və əsaslı faktlara söykənən elmi məruzələr edildi. Bundan başqa bilavasitə Ulu Öndərimizin rəhbərliyi ilə hazırlanan və 1995-ci ilin noyabrın on ikisində qəbul olunan Müstəqil Azərbaycanımızın Rəsmi Dövlət Konstitusiyasının 21 maddəsində Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının Rəsmi Dövlət dili kimi təsbit edildi. Lakin iş bununla da bitmədi və Ulu Öndərimizin bir-birinin ardınca verdiyi 18 iyun 2001-ci il tarixində verdiyi “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 506 sayılı fərmanı; 4 iyul 2001-ci il tarixində “Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında” 76 sayılı sərəncamı; 9 avqust 2001-ci il tarixində “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 552 sayılı sərəncamı və 2 yanvar 2003-cü il tarixində qəbul edilmiş “Azərbaycan dilinin dövlət dili

haqqında” qanunu və s. tədbirlər Ulu Öndərimizin xalqımızın milli varlığının və dil müstəqilliyinin qorunub saxlanmasına nə qədər böyük önəm verdiyini bir daha sübut edir.

Ulu öndərin başladığı bu işi onun uğurlu siyasi kursunun layiqli davamçısı, milli dövlətçilik tariximizdə Heydər Əliyev məktəbinin görkəmli nümayəndəsi cənab İlham Əliyev çox böyük diqqət və qayğıya davam etdirmiş və hal-hazırda da davam etdirməkdədir. Belə ki, onun verdiyi müvafiq sərəncama əsasən dünya ədəbiyyatı nümunələrinin latın qrafikası ilə yenidən və mükəmməl, nəfis şəkildə tərtib olunaraq çap olunması işi baş tutdu. Bu prosesdən ilhamlanan Azərbaycan nəşriyyatları dünya ədəbiyyatının tanınmış əsərlərinin tərcüməsi işini bu gün də çox böyük ciddi-cəhdlə davam etdirirlər.

Bundan başqa Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin verdiyi 23 may 2012-ci il tarixli “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında”; 29 may 2012-ci il tarixli “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi haqqında”; 09 aprel 2013-cü il tarixli “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında”; 17 iyul 2018-ci il tarixli “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” və 01 noyabr 2018-ci il tarixli “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” fərman və sərəncamları müasir Azərbaycan dilinə olan diqqət və qayğının bu gün də uğurla davam etdiyini bir daha əyani şəkildə sübut edir.

Bütün bunlardan başqa Ulu Öndərimiz özü də dil və ədəbiyyatla bağlı keçirilən iclaslarda çox böyük həvəslə iştirak və çıxışlar etmişlər. Onun bu iclaslarda etdiyi hər bir çıxışı müasir Azərbaycan natiqlik sənətinin əsasını qoymuşdur (6). Onun müasir Azərbaycan dilinin qrammatik, leksik, sintaktik, semantik və fonetik qanunlarına ciddi əməl edən yüksək səviyyəli nitqlərini müasir Azərbaycan natiqliyinin təntənəsi hesab etmək olar. Yuxarıda qeyd edilənlərdən çıxış edərək çox böyük əminliklə Ümummilli Liderimiz cənab Heydər Əliyevi Müasir Azərbaycan dilinin banisi hesab etmək olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərov N., Sərdarov V., Cəfərov A. Azərbaycançılıq ideologiyasının etnoqrafik əsasları. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 216 s.
2. Əlibayzadə E. Azərbaycan dilinin tarixi. İki cildə. I c. Bakı: Tərcümə Mərkəzi, 2007, 660 s.
3. Əliyev V. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı: Nurlan, 2003, 100 s.
4. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: Elm, 2012, 476 s.
5. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 686 s.
6. Zamanov N. Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti (IV kitab). Bakı: Elm və təhsil, 2020, 544 s.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan dili, dilçilik, tarixi inkişaf, müasir dövr, fərman.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, азербайджанский язык, языкознание, историческое развитие, современная эпоха, декрет.

Key words: Heydar Aliyev, Azerbaijani language, linguistics, historical development, modern era, decree.

Xülasə

Məqalədə Heydər Əliyev və müasir Azərbaycan dilindən bəhs edilir. Azərbaycan dili çox qədimdir. Bu dil bir sıra inkişaf mərhələlərindən keçmişdir. Hər bir mərhələnin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Müasir mərhələ isə Ümummilli liderimizin adı ilə bağlıdır. O dilimizə çox böyük qayğı göstərmişdir.

Summary

We speak about Heydar Aliyev and the modern Azerbaijanian language in this article. The Azerbaijanian language is very ancient. This language has several developmental stages. Each stage has its own characteristics. The modern period of our language is connected with our Nationwide Leader Mister Heydar Aliyev. He took great care to our language.

Резюме

В этой статье мы говорим о Гейдаре Алиеве и современном азербайджанском языке. Азербайджанский язык очень древний. Этот язык имеет несколько этапов развития. Каждый этап имеет свои особенности. Современный период нашего языка связан с нашим общенациональным лидером господином Гейдаром Алиевым. Он очень заботился о нашем языке.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova